

השפעות הלניסטיות בעיר היהודית בארץ-ישראל במאות הרביעית והשישית לספירת הנוצרים*

משה דוד הר

א

לדעת כמה חוקרים, נתפשטה התרבות ההלניסטית בימי בית שני במידה שווה בקרב היהודים בתפוצות הגולה ובארץ-ישראל. תפיסה זו, שלפיה לא היה בנדון זה כל הבדל מהותי בין יהודי הארץ לבין יהודי הגולה ההלניסטית, כבשה לה, בייחוד בעת האחרונה, מהלכים אצל מספר לא-מבוטל של חוקרים. אולם דומה, שעיון זהיר ומדוקדק במקורות יש בו כדי לערער השקפה זו. בניגוד לתפיסותיהם של ביקרמן, הנגל, וכיוצא בהם, נראה שלא היתה לתרבות ההלניסטית השפעה של ממש בארץ-ישראל היהודית בדורות הראשונים שלאחר הכיבוש של אלכסנדר הגדול. להיפך, מסחבר שפרשת 'אנטיוכיה בירושלים' בשנים 167-175 לפסה"נ לא היתה פרייה של התבוללות תרבותית, אלא מעשה הרפתקנות של כנופיה תאבת-שלטון, שטובות-הנאה חברתיות וכלכליות היו לנגד עיניה. ההלניסמוס החל לקנות אחיזה בקרב יהודי ירושלים בימי החשמונאים האחרונים והתפשטותו נמשכה, בסימן-עלייה איטי אך הדרגתי, אחרי הכיבוש הרומי. עם חורבן בית שני וירושלים לא זו בלבד שהתהליך הזה לא נפסק, אלא להיפך, הוא הלך ונתחזק עוד יותר בעריה השונות של ארץ-ישראל היהודית.¹

העיון במקורות הספרותיים ובעדויות הארכיאולוגיות, לרבות האפיגרפיות, מעלה את המסקנה, ש'ההלניסמוס היהודי' בארץ הגיע לשיאו במאות הרביעית-השישית לספה"נ. ומאלף הדבר, שתופעה זו אירעה דווקא בשעה ש'המלכות' נהפכה ל'מינות'.² חכמינו חשו יפה בכך, שהשפחה

* נוסח עברי של ההרצאה של הרצאה 'Influences hellénistiques dans la ville juive au Pays d'Israel aux quatrième et sixième siècles', שהרציתי בי"א באייר תשל"ה (22.4.1975), בכינוס הישראלי-הצרפתי על 'העיר באיזור היסטורי-התיכון בימי הביניים'. המושג 'עיר' נתפס כאן כמשמעותו בספרות חז"ל — ראה בבלי, תענית כא ע"א-ע"ב; ועיין: ש' קרויס, 'הכרך, העיר והכפר בתלמוד', העתיד, ג (תר"ע-תרע"א), עמ' 1-50; הנ"ל, קדמוניות התלמוד, א/א, אודיסה תרע"ד, עמ' 22-50; והשווה: י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 19; ש' ספראי, 'העיר היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', העיר והקהילה (נדפס בקובץ יחד עם: מלחמת קדש ומאסטרירולוגיה), ירושלים תשכ"ח, עמ' 227-236; י' זוסמן, תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 106, הערה 104; ש' אפלבוים, דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 59-60; ז' ספראי, ציון, מב (תשל"ז), עמ' 19-22.

1 עיין מאמרי: 'ההלניסמוס והיהודים בארץ-ישראל', אשכולות סדרה חדשה 2-3 (9-10) [תשל"ז-תשל"ח], עמ' 20-27 (ושם צוינה ספרות קודמת).

2 על-פי משנה, סוטה ט טו.

הכושית מנסה לתפוס את מקומה של הגברת אצל המלך.³ הכנסיה הנוצרית, שטענה שהיא *verus Israel*, הלכה ונשתלטה על האימפריה הרומית. אולם באותה שעה דומה היה, שכמה מן החיכוכים הממושכים והחמורים ביותר שבין היהדות לבין העולם העתיק האלילי כאילו ניטשטשו. ודאי, לא היתה כאן אהבה הדדית, אולם הלכה ונוצרה מעין הערכה הדדית. מצד אחד, בלא ששנאת-ישראל הקלאסית עברה מן העולם, באה מצד הפאגאנים הכרה במעמדה המיוחד של האומה הישראלית בפולמוס נגד הנצרות — הכרה שהגיעה לשיאה במפעלו של יוליינוס, אך באה לידי ביטוי בכמה וכמה חיבורים מן המאות השלישית והרביעית לספה"נ.⁴ ואילו מן הצד האחר הלכה וגברה בקרב היהודים ההכרה, שעבודה זרה שוב 'לית בה מששא' (= אין בה ממש) וסולקו עוד יותר כמה מן הגורמים, שעייכבו בעד התפשטותו של ההלניסם בין היהודים בארץ-ישראל.

השפעה הלניסטית זו במאות הרביעית-השישית לספה"נ באה לידי ביטוי בהתפשטותה של ידיעת הלשון היוונית ובתחום השפעתה של הציוויליזאציה (מנהגים; אומנות). עם זאת, גם בתקופת-שיא זו עדיין רחוק היה היקפו של מעין 'הלניסמוס יהודי' זה בארץ מרחק רב מ'ההלניסמוס היהודי' שבתפוצות הגולה.

נפתח בהסתכלות בערים היהודיות בארץ בראשית המאה הרביעית לספה"נ. למעשה, בפרק-זמן זה כבר לא היו כמעט כלל ערים גדולות ובינוניות, שיישובן יהודי לגמרי, אלא היו ערים אלו מעורבות. הדגמה נאה לענייננו תשמש קיסריה היהודית, שידועותנו עליה בשנת 300 לספה"נ לערך מרובות, הואיל וישב בה רבי אבהו, מגדולי האמוראים. באחד מבתי-כנסיותיה נהגו לקרות את שמע 'אליניסטיק'.⁵ ר' אבהו עצמו ידע יוונית, ונמסר מפיו אף משל יווני שלם.⁶ גם את בתו לימד יוונית, מפני שלדבריו תכשיט הוא לה.⁷ הוא עצמו עמד כל ימיו בוויכוחים עם המינים ובקשרי-ידידות עם הפקידות המקומית.⁸ הוא אף הכיר את החזיונות האנטישמיים של המימוס בתיאטרון שבקיסריה.⁹ מאלפת ביותר פרשת פנטקקה.¹⁰ יהודי זה, בן-זמנו של רבי אבהו, היה עוסק בחמש מלאכות בכל יום: מנקה ומקשט תיאטרון, שוכר זונות, מכניס בגדיהן למרחץ, מטפח ומרקד לפניהן ומקיש בצלצלים (*βαβούλια*) לפניהן. ברנש זה, מחלאת החברה היהודית בקיסריה, שמש במוסד מפוקפק, ספק בית-זונות ספק 'מועדון-לילה', מכר את מיטתו כדי לסייע לאשה נשואה לשחרר בעלה

3 עיין תחומא, מהדורת בובר, שלח כה (עמ' 71) = תחומא הנדפס, שלח יג = במדבר רבה טז כג. למשמעותם של הדברים ולמקבילות דומות אחרות ציין א' מרמורשטיין, במאמרו: 'רעיונות האגדה וקורות הזמן', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 146-147.

4 עיין ד' רוקח, היהודים בפולמוס הפאגאני-נוצרי מראשיתו ועד לקיסר יוליאנוס, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשכ"ח.

5 ירושלמי, סוטה ז א (כא ע"ב) — על-פי כ"י רומי (ש' ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 71).

6 עיין: ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל היהודית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 17-18.

7 לדוגמאות המובאות כאן, ולאחרות כיוצא באלו, השווה עתה תיאורו המאלף של י"ל לויך, בספרו *Caesarea under Roman Rule*, Leiden 1975, עמ' 70 ואילך (הספר הופיע זמן קצר לאחר הרצאתי בכינוס הנ"ל), ובהערות, שם, עמ' 197 ואילך, ציין למקורות. ועל בית-הכנסת היהודי בקיסריה של המאה הרביעית עיין הנ"ל, *Roman Caesarea* [= *Qedem*, 2], Jerusalem 1975, pp. 40-45.

8 בבלי, עבודה זרה ה ע"א.

9 איכה רבתי, פתי' ז.

10 לנאמר כאן ולהלן עיין: ש' ליברמן (לעיל, הערה 6), עמ' 23-25. ליברמן, שם, עמ' 24, הערה 19, דוחה את הפירוש *Pέντε κακά* (חמש עבירות) ומעדיף עליו *Παντόκακος* (רשע גמור). ועדיין צריך עיון גדול.

מבית-האסורים וסירב לקבלה לעבודה ב'מוסד' שלו — ועל-ידי חסידות זו קנה עולמו בשעה אחת.¹¹

על המציאות היהודית המורכבת במאה הרביעית לספה"נ מעיד יפה גם ספר הרוזים. חיבור זה, שעיקר עניינו ותכליתו לשמש מדריך עיוני וספר-שימוש לענייני מגיה (כשפים), רווי כולו השפעות הלניסטיות ונתחבר בארץ-ישראל, בעברית צחה, פסיכודרביבלית, מעורבת בביטויים יווניים הרבה, במאה הרביעית לספה"נ.¹²

גם הכתובות היהודיות ביוונית, שנשתמרו מן המאה הרביעית, כגון אלו מבית-הקברות היהודי של יפו,¹³ מעלות תמונה כיוצא בזו. אולם ההוכחה המעולה ביותר לדברינו עולה דווקא סמוך לסוף המאה, וממקור חיצוני, נוכרי, דווקא. בשמונה איגרות של ליבניוס, הריטור הגדול מאנטיוכיה, שנכתבו, כנראה, לנשיא היהודי בטיבריה (בשנים 388–393 לספה"נ),¹⁴ אנו נחקלים בעקיפין בשיאן של כל התופעות, שכבר מנינו למעלה. הנשיא, בעל השכלה הלניסטית מובהקת, קורא וכותב יוונית; בנו נוסע אל מחוץ לארץ-ישראל כדי ללמוד ריטוריקה — בין השאר אצל ליבניוס גופו. ליבניוס כותב אל הפטריארך בטאקט ובלא שימוש בדימויים אליליים מפורשים. אולם יש באגרותיו רמזים לאודיסיאה ולהיסטוריה היוונית; מכאן, שהנשיא הכירן היטב. ליבניוס משתתף בצערה של האומה היהודית, הסובלת כל-כך: 'ומי לא היה מצטער על זה, שעם כזה סובל זמן כה רב?'.¹⁵ הוא אף מרמז שאף ההלנים סובלים — כנראה מידי הנוצרים. שותפות-הגורל בין ההלנים לבין היהודים מורגשת במשפט: 'אנחנו כבר חדלנו להיות מרומים וכן צריכים גם אתם עתה'.¹⁶

ב

נדלג לפי שעה על המאה החמישית לספה"נ, הואיל ולא נשתמרו לנו ממנה שום מקורות ספרותיים של ממש.¹⁷ אולם המצב שונה לגבי המאה השישית. ממאה זו, וכן מראשית המאה השביעית, מספקים לנו ידיעות השרידים של ספרות ההלכה של היהודים בארץ-ישראל, כגון 'החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל', או ספרות 'המעשים לבני ארץ-ישראל', שקטעים ממנה הולכים ומתגלים מזה כחמישים שנה בין אוצרות הגניזה שבקאהיר. מקבוצת-חיבורים זו אפשר ללמוד הרבה על מידת ההשפעה ההלניסטית-הביזאנטית בקרב היהודים העירוניים בארץ-ישראל. הקטעים מלאים מלים יווניות, כגון *ἰπατεία*,¹⁸ *κίνδυνος*,¹⁹ אך גם *χωρίς*.²⁰ רק פעם אחת נזכרת

11 ירושלמי, תעניות א ד (סד ע"ב); וראה הגירסה ב'קיצור הגדות הירושלמי' מן הגניזה, ל' גינצבורג, גנוי שעכטער, א, ניר-יורק תרס"ח, עמ' 403.

12 עיין הקדמתו של מ' מרגליות למהדורתו, תל-אביב תשכ"ז; והשווה שם, עמ' 24–25, הערתו של א"ש רוזנטל.

13 עיין, לפי שעה, ש' קליין, ספר הישוב א/א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 80–88, 177–178. בקרוב עתיד להופיע ספרו של ב' ליפשיץ ז"ל (בעריכת ד' אשרי) על בית-הקברות היהודי של יפו. ועל הכתובות היווניות על גבי הקברים בכלל עיין ש' קליין, תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 39–42.

14 עיין: מ' שנפה, 'מכתבי ליבניוס אל הנשיא בארץ-ישראל', תרביץ, א/ב (תר"ץ), עמ' 85–110.

15 שם, עמ' 107.

16 שם.

17 שאלת ראשיתו של הפיוט היא מורכבת: 'אין בידינו די נתונים לקבוע תאריך, ולו רק משוער' (ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים, ירושלים 1975, עמ' 11).

18 ב"מ לויין, 'מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, א/א (תר"ץ), עמ' 96 = מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' מח = צ"מ רבינוביץ, 'ספר המעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 294.

19 לויין (לעיל, הערה 18), עמ' 93.

20 עיין מ' מרגליות (לעיל, הערה 18), עמ' סה (והשווה שם, עמ' נט, סג).

מלה לאטינית.²¹ אולם לא פחות מכך ניכרת בחיבורים הללו השפעת המנהגים של העולם ההלניסטי-הרומי. מתוך השפעה זו החלו יהודי הארץ לקדש אשה בטבעת — מנהג שלא נתקבל כלל על דעת הבלניים.²² הכוהנים היו עדיין מברכים את העם בבית-הכנסת בראש מגולה (שלא ככבל).²³ סדרי הטכס המדוקדק של פדיון בכור בהמה טמאה מזכירים היטב סדרי טכסים ביזאנטיניים.²⁴ בצד המציאות הקשה של גזירות כלכליות, ואף שמדות, מציאות העולה יפה מבין-השיטין (מדובר, דרך משל, הרבה על גברים ונשים, שנשתמדו — גם לשם נישואין²⁵), אפשר להעלות קווים מעניינים לחיי יום-יום של החברה היהודית העירונית ערב הכיבוש המוסלמי. אופייני מצבה של האשה. נאמר: 'ואסור לאשה לקשט בתה ולהוציאה לשוק מפני שמתחייבת בנפשה. ואשה שמתבשמת והולכת [בתי ע] בודה זרה מלקין אותה ומגלחין שערה. ואסור לאשה לתת נזמים באזני בתה'.²⁶ וכיוצא בזה אוסרים, במשתה או בשעת אבלות, ש'יאכלו בסעודה האנשים עם הנשים מעורבבין' ושימוגו אלו לאלו, וכן שירקדו 'בערבוביה'.²⁷ דומה, שמלבד החששות הכבדים מפני התבוללות בגויים, באה כאן לידי ביטוי בעיקר השפעתה של החברה הנוכרית, שבה לא היתה האשה בת-חורין לצאת ולבוא, שלא כמו בקרב היהודים בארץ, אלא היתה סגורה בביתה וזקוקה להשגחה מתמדת של אפיטרופוס. ההבדל המהותי בין מעמדה של האשה היהודיה בארץ לבין מעמדה של האשה (כיהודיה כיווניה) בגולה ההלניסטית בא, בין השאר, לידי ביטוי בתגובתו של פאולוס, היהודי ההלניסטי, על התנהגותן התופשית של הנשים בארץ (האיגרת הראשונה אל הקורинתיים, XIV, 34-35). חמש מאות שנה מאוחר יותר החל המצב להשתנות גם בארץ. ועם זאת ניכר, שלמעשה עדיין היתה אף בתקופה זו החברה מעורבת למדי, ומכאן אף המקרים המרובים של אונס בתולות לשם כפיית נישואין ושל קידושי בחורות על-ידי בחורים דרך צחוק.²⁸

אותה תמונה גופה עולה אף מתוך המציאות הארכיאולוגיות, לרבות התגליות האפיגראפיות. מקובל בין החוקרים המומחים לדבר, שבתי-הכנסיות המקושטים בפסיפסים זמנם, כנראה, בין סוף המאה

- 21 'מאן, 'ספר המעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, א/ג (תר"ץ), עמ' 8.
- 22 החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל, מהדורת מרגליות, ירושלים תרצ"ח, עמ' 83 (ועי"ש בדבריו, עמ' 139, הערה 4) [= אוצר חלוף מנהגים בין בני ארץ ישראל ובני בבל, מהדורת לוי, ירושלים תש"ב, עמ' 52].
- 23 שם, מהדורת מרגליות, עמ' 87 (ועי"ש בדבריו, עמ' 164-165) [= מהדורת לוי, עמ' 82; ודבריו, שם, עמ' 85-86, רתוקים]. גילוי-הראש דרך כבוד היה הנימוס הרומי. והשווה מה שכתבתי באנציקלופדיה העברית, כ (תשל"א), עמ' 624 (ערך כובע. כיסוי-הראש בישראל).
- 24 עיין מ' מרגליות (לעיל, הערה 18), עמ' ט-י.
- 25 ב"מ לוי (לעיל, הערה 18), עמ' 97 = מ' מרגליות (לעיל, הערה 18), עמ' מט = צ"מ רבינוביץ (לעיל, הערה 18), עמ' 295; תשובות הגאונים מהדורת קרונוול, ווען תרל"א, סי' טז (עמ' 2); י"נ אפשטיין, 'תורתה של ארץ-ישראל' (ב. מעשים לבני ארץ ישראל), תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 320.
- 26 'מאן (לעיל, הערה 21), עמ' 12 (= מ' מרגליות [לעיל, הערה 18], עמ' פו).
- 27 ב"מ לוי (לעיל, הערה 18), עמ' 97, 99.
- 28 מ' מרגליות, 'פנקס הלכה ארצישראלית', בחיבורו (לעיל, הערה 18), עמ' מו-מז = צ"מ רבינוביץ (לעיל, הערה 18), עמ' 290, 292; י"מ מאן (הנ"ל, הערה 21), עמ' 14; תשובות הגאונים הנ"ל (הערה 25), סי' טו (עמ' 2). וכבר עמד על הדברים בהרחבה ש' ליברמן, במאמרו 'שוב לספר המעשים' תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 93-95. ולכל הנאמר בספר המעשים השווה גם ש' קליין, תולדות (לעיל, הערה 13), עמ' 53-57.

הרביעית לתחילת המאה השביעית לספ"ג.²⁹ אף הכתובות המתוארכות, חלקן ביוונית, שנשמרו בהם, מאשרות קביעה זו. בית־הכנסת באשקלון נבנה בשנת 604 לספ"ג,³⁰ בית־הכנסת בעזה בשנת 508 לספ"ג,³¹ ואילו בית־הכנסת בבית־אלפא בימי יוסטינוס,³² ולענייננו אין נפקא מינה איזה יוסטינוס זה, שכן בין הראשון בין השני חיו במאה השישית. מעניין הדבר, שבבית־אלפא הכתובת המברכת את מנדבי הפסיפס כתובה ארמית, ואילו זו המשבחת את האומנים כתובה יוונית, שכן הללו, האחרונים (במקרה זה *Μαριανός* ובנו *Αβίνας*, היינו חנינה) היו יהודים, שכבר לא ידעו ארמית ואצ"ל עברית.³³

אולם לא רק אומנות הפסיפס בבית־הכנסת יסודה בציווליזאציה היוונית. לאחרונה ניתנה הדעת על כך, שאף בפיוט יש למצוא השפעה של תרבות יוון, ובתחום התחביר דווקא.³⁴ ברור שלא תמיד אפשר להבחין במקורותינו מה עניינו חיי העיר ומה חיי הכפר. אולם מטבע הדברים מובן, שהתבוללות וחקיקי נקלטו הרבה יותר בעיר מאשר בכפר. בני הכפרים כמעט שלא יצאו ממקומם ואף זרים כמעט שלא באו אליהם, ולפיכך שמרו הרבה יותר על ייחודם המקורי. לא כן העירוניים. הערים הגדולות והבינוניות יישובן מעורב היה. ולא עוד אלא שכל הזמן באו לתוכן נוכרים מבחוץ, ואף היהודים הסוחרים שהיו בהן נסעו לעתים תדירות חוצה לארץ, 'לאכסניא' —

³⁵.ξένη

מקורותינו בדבר המאה השישית וראשית השביעית עדיין דלים למדי, אולם כל רסיס נוסף בתחום הספרותי, הארכיאולוגי, או האפיגרפי, ההולך ומתגלה, רק מחזק את המסקנה, ששיאה של ההשפעה ההלניסטית בעיר היהודית בארץ־ישראל היה ערב הכיבוש המוסלמי.³⁶

29 עיין מ' אבי־יונה, 'רצפות פסיפס בבתי־כנסת ובכנסיות נוצריות בארץ־ישראל', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, א/ב (תרצ"ג), עמ' 9-15; ש' קליין, 'אימתי התחילו לצייר על פסיפס בארץ־ישראל? שם, עמ' 15-17; הנ"ל, בספרו תולדות (הנ"ל בהע' 13), עמ' 27-39, 261-269, 274-278. והשווה לאחרונה גם י' יהלום, 'רשמי תרבות יוון בפיוט העברי הקדום', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ז, עמ' 204-206.

30 עיין B. Lifshitz, *Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives*, Paris 1967 (= *Caheirs de la Revue Biblique*, 7), p. 55 (70 'מס')

31 עיין שם, מס' a73, עמ' 57-59.

32 עיין מה שכתב א"ל סוקניק, במאמרו: 'בית־הכנסת העתיק שבבית־אלפא', תרביץ, א/ב (תר"ץ), עמ' 115-116; והשווה עתה: י' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, מס' 43, עמ' 72 ואילך (ושם צוינה ספרות קודמת נוספת).

33 עיין ליפשיץ (לעיל, הערה 30), מס' 77, עמ' 66; והשווה יהלום (לעיל, הערה 29), עמ' 204, והערה 13 שם.

34 עיין שם, עמ' 203-213.

35 לייץ (לעיל, הערה 18), עמ' 91, 93; מ"ע פרידמן, 'שני קטעים מספר המעשים לבני ארץ־ישראל', סיני, עד (תשל"ד), עמ' כא.

36 והשווה מה שכתבתי בסיום מאמרי הנ"ל (בהע' 1), עמ' 27.